

Я н к а
Б р ы л ь

Збор
твораў
у дзесяці
тамах

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ
АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі
Інстытут літаратуразнаўства
імя Янкі Купалы

Я н к а Брыль

Збор твораў
у дзесяці тамах

Рэдакцыйная калегія:
А. І. Лакотка, І. В. Саверчанка,
Г. В. Запаргыка, А. І. Груша,
Н. І. Семашкевіч, В. А. Шніп,
А. А. Васілевіч



Мінск
«Мастацкая літаратура»
2018

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ
АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі
Інстытут літаратуразнаўства
імя Янкі Купалы

Я н к а Брыль

Збор твораў
Том 5

ПТУШКІ І ГНЁЗДЫ
Раман

Рэдактар тома
А. А. Васілевіч



Мінск
«Мастацкая літаратура»
2020

УДК 821.161.3-31
ББК 84(4Бел)-44
Б89

ПТУШКІ І ГНЁЗДЫ

Кніга адной маладосці

Падрыхтоўка тэкстаў і каментарыі да тома
Наталлі Гальго

На вокладцы выкарыстаны фрагмент карціны
Аляксандра Грышкевіча «Апошні снег»

*Выпуск выдання ажыццёўлены
на заказе і пры фінансавай падтрымцы
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь*

Памяці брата Міхася

*...Тады яе, нашай любай і страшнай Зямлі, яшчэ ніхто
не бачыў зводдаль, у блакітным ззянні.*

*Самотная, яна паволі, вусцішна круцілася ў чорнай без-
дані, загадкава паслухмяна і вельмі дакладна паварочвала
да святла то адзін, то другі бок жывога глобуса, мокрага
ад крыві і шурпатага ад руін.*

*На тым баку, дзе была ноч, па хрусткім снезе, да
касцей прапякаючы босыя ножкі, у белай кашульцы бегла
дзяўчынка. Ад вёскі, дзе лютавалі забойцы, у другую, яшчэ
не знаёмую вёску, дзе таксама чакала — хто ведае што...*

*Яна не крычала, адна ў сцюдзёным бязмежжы, на вачах
у высокіх і абыякавых зорак,— яна ўжо толькі шаптала
адзінае слова, якім чалавек пачынае жыццё, слова вялізнай
сілы і... зусім бездапаможнае.*

*Яе сустрэлі коннікі. Яны былі са зброяй і спяшаліся
туды, адкуль чуліся стрэлы і крык, дзе пачынаўся пажар.*

*Дзяўчынку паднялі на рукі, пад кажух, казалі, адкінушы
і суровую жорсткасць і паходны мужчынскі цынізм, што
ты не плач, маленькая, ужо не бойся, мы — людзі.*

*У родным цяпле яна, як парастак, адышла, дажыла
да першай усмешкі, расцвіла пасля пладаноснай красой,
здабыла святое права называцца словам «маці».*

*І сын яе — новыя светлыя вочы бяссмерця — сёння ўжо
марыць, услед за першымі, пра міжзорны палёт.*

ISBN 978-985-02-1953-4 (т. 5)
ISBN 978-985-02-1830-8

© Гальго Н. В., падрыхтоўка тэкстаў, каментарыі, 2020
© Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, 2020
© Афармленне. УП «Мастацкая літаратура», 2020

...Ну, а навошта яны, што былі ў тую ноч — бясконца доўгу! — хто ў салдацкіх акапах, хто ў партызанскім сядле, хто за дратамі фашысцкага лагера, навошта яны ўспамінаюць, расказваюць, пішуць — многа як быццам, а ўсё яшчэ, кажучь, і мала, і бледна?

Горкая памяць ахвяр...

Светлая памяць сяброў...

Трывожная дума пра тое, што будзе...

¹⁰ І да мяне з далечыні мінулага вось ужо дваццаць год — часта, часамі зусім нечакана — прыходзяць вобразы і галасы, трывожачь і просяць даць ім другое жыццё...

...Для гэтай кнігі я аддаў свайму герою многае з перажытага. А ўсё ж яна — «не аўтабіяграфія, а — біяграфія адной душы», расказ пра яшчэ адзін шлях да святла, пра яшчэ адно месца ў страі яго абаронцаў.

Кніга напісана не на праву заслуг і пакут. Толькі на праву любасці да Чалавека — які ён ёсць, які ён будзе, бо павінен быць.

СЦЮДЗЁНЫ ВЫРАЙ

Аповесць першая

«ХЛОПЦЫ, НАСТАЎ НАШ ЧАС...»

1

— Падна! Аўф! Падна!..

Такую каманду — польскае «падній», лажыся, абсечанае на свой лад, і зручнае, да брэху, адшліфаванае «аўф», устань,— як аўтамат, нястомна і бяздушна паўтарае гітлераўскі старшы унтэр Шранк.

Адбываецца гэта ў чэрвені саракавога года, калі і прытлусцеламу тылавіку вельмі проста было ўявіць сябе звышчалавекам.

¹⁰ І тут, у вялікім шталагу, стацыянарным лагера палонных, грывяць на слупах рэпрадуктары, словам і маршам трубяць перамогу над чарговай краінай Еўропы, цвікамі і падковамі салдацкіх ботаў таўкуць яе, пад ногі зрынутую Францыю, яе Парыж, яе нікому не патрэбную свабоду.

— Падна! Аўф! Падна! Ляжаць, праклятыя польскія свінні!..

Сотня былых франтавікоў — у чорных, марскіх, і ў сухапутных, колеру хакі, неданосках — ляжыць, прыпаўшы

7

грудзьмі да выбітай, як ток, зямлі, і цяжка дыхае на гарачы пыл і стаптаныя рэшткі травы.

Усім вядома: цяпер, як заўсёды, пачнецца поўзанне...

Калі б знізу заглянуць пад гэтыя насупленыя бровы над зямлёй — убачыў бы ў вачах, вядома, і нянавіць, рознай сілы і адкрытасці, і стому, у залежнасці ад узросту таксама розную: каму не на карыць, а каму дык і проста не на жыццё.

Найменш заўважыў бы страху — прывычка.

¹⁰ А вось смяшынкамі свецяць адны толькі вочы.

Усміхаецца правафланговы.

І відно гэта толькі, бадай, яму аднаму.

Схіліўшы долу светлачубую галаву, на якой нейкім цудам, толькі па ўласнай ахвоце, трымаецца пілотка, хлопец успамінае.

Таксама «падній», толькі ў арыгінале, з вуснаў іншага салдафона, вышэйшага рангам. Калі Алесь быў польскім рэкрутам — даўжэжны год таму назад.

²⁰ Скамандаваў тады, сонечна-чыстай раніцай, капрызна злосны, нявыспаны з перапою ці амурнай валацугі пан падпаручнік Слядзінскі, такі сабе маладзенькі ды выпінасты ўзводны «вудз», правадыр, па салдацкай мянушцы — Пінгвін. Лежаў узвод марскоў пяхоты, зусім нядаўнія вясковыя ды гарадскія дзецюкі з-пад розных Туруняў ды Наваградкаў.

Лаянка, што сакатала над імі,— не хвацкая, не смешная, якой яна бывае зрэдку, а такая ўжо да агіднай нудоты штодзённа, штогадзінна лішняя, якой бы не з рота выходзіць...

³⁰ Пакуль загадаць падкамандным паўзці, Пінгвін вымешваў з брудам і сыноў, і матак, жаваў, перажоўваў і з асаладай выхаркваў поскудзь казарменнага фальклору, запраўленую адчуваннямі інтэлігентнай стомы, абавязку і вышэйшасці. З грэбліва-пакутніцкай усмешкай на выпешчаным тварыку.

Бялявы хлопец, які і ў тым узводзе быў правафланговым, глядзеў, як усе, у зямлю. Малібен гэты трываў нядоўга, аднак рэкрут паспеў заўважыць перад самымі вачыма, паміж нерасквітнелых яшчэ рамонкаў, светлых, тлустых, небывала выразных пясчынкі, успомніць, што ў блакітнай вышыні —

пушыстыя белыя хмары-баранчыкі, адчуць, што на душы ў яго свой, чалавечы, вясёлы настрой.

Настрой гэты стварылі: кніга, першая кніга ў казарме, узятая напярэдадні ў батальённай бібліятэцы; сонца, урачыстае, добрае сонца, што ўстала над палямі за расчыненым акном і асвятліла цішыню яшчэ не шумна-мітуслівай, не рэкруцкай раніцы; блакнот, мяккі запазушны блакнот, якому ён ад паўнагты душы давяраў патаемную радасць той светлай, мудрай і пакуль што нібы свабоднай раніцы, сагрэтай сонцам і кнігай.

¹⁰ «Дивны дела твои, Господи!..» (Пайшоў манах у грыбы ды з лесу бабу прынёс у мяшку.) Кніга тая — «Прыгоды бравага ваякі Швейка». Па слепаце начальства трапіла яна ў казармы або ні? Нібы знак, каб спачатку, у адзіноце, ты нячутна нарагатаўся з аўстра-венгерскай ваеншчыны, а потым зноў убачыў, як штодня, яшчэ адну, польскую, інсцэніроўку агульналюдскіх антываенных старонак.

²⁰ Знізу... Ды не — не знізу, хоць і павалены загадам пана падпаручніка, глядзеў тады правафланговы на яго, па лаянцы ледзь-ледзь не таксама, як старшы унтэр Шранк, звышчалавека.

«Бяда не ў тым,— думаў рэкрут,— што ён стаіць ды лаецца, а ў тым, што я ляжу, маўчу, хоць і ўсміхаюся. Але не тое ўсё гэта, што можа яшчэ быць. Загады будуць і не такія... Але я вытрымаю, не паддамся! Я...»

Тут мімалётны ўспамін абарвала каманда:

— Паўзці! Цум доннарвэтар ніхт нох маль, паўзці!

³⁰ Палонныя паўзуць. Так, як і ўчора, і пазаўчора,— паволі, зберагаючы сілы, выдатна, як пад шнурок, трымаючы раўненне.

Шранк забягае ззаду доўгай лінейкі і зноў, як учора, бачыць: не адстае ніхто. Няма каго як быццам падганяць. Іменна толькі як быццам, бо раптам ён заўважае, што ногі ў вышэйшых — даўжэйшыя, адстаюць. Кідаецца да гэтых ног і б'е наскамі моцных, наглянцаваных ботаў у стаптаныя, запыленыя падэшвы і абцасы. Забегшы спераду, ён збоку заўважае зноў, што лінейка паўзе ідэальна. І гэта, цум доннарвэтар, перастае быць цікавым.

Звышчалавек у званні старшага унтэра камандуе ўстаць, пастроіцца па тры і з песняй — марш! Пры гэтым ён і сёння не забываецца напамінь, што чым лепшы будзе спеў, тым хутчэй абед.

Па шырокай лагернай вуліцы, абাপал якое стаяць спачатку маладзенькія дрэўцы прысадаў, а далей — цагляныя нізкія доўгія блокі, з песняй ідзе нейкая сотня дашчэнтку вымучаных, выкачаных у пыле людзей, а перад імі — немец у седлаватой шапцы, з галунамі на каўняры, з выглядам,¹⁰ вартым меднагалосых труб і кветак.

Польская песня пра вяснову раніцу, пра церпкую расу і румяную Чэсю, што выганяе на пашу валоў,— песня, якую не зацягала, не затаптала казарма, народная песня, якая вышэй за ўсе войны,— гучыць пераможным маршам.

А старшы унтэр Шранк — здалёк відно — успрымае гэты спеў, усё гэтае незразумелае «фэрфлюхтэ проша пана» як трыумф свайго камандзірскага таленту, як належнае нацы, арыўцу.

²⁰ Ён перарос герояў Гашака: ён і агідны, і смешны інакш, чым Швейкавы начальнікі, чым той маладзенькі пан падпаручнік.

Шранка палонныя-палякі ахрысцілі Бамбавозам. Ён таксама дзябёлы, грымучы, нахабны і недасяжны для помсты, як тыя самалёты, што бамбілі іх у дні вайны, амаль зусім безабаронных і тады. Калі ён біў штрафніка, крыкам паставіўшы на stillgestanden¹, відаць было: гэта далёка не ўсё, што можа і чаго хоча гэты... нечалавек па прафесіі. Калі ён надочы вёў па лагернай вуліцы ў камендатуру мараканца — як на повадзе, залыгаўшы за шыю разматаным і³⁰ скручаным палотнішчам цюрбана,— па пісталеце ў руцэ і па ўсмешцы ясна было, што ён ахвотна зрабіў бы з абстрэжанай, несамавіта светла-шэрай галавой маладога смуглага афрыканца ў французскай форме. Зрабіў бы і зробіць — абы сігнал — гэты двухногі рэзервуар нянавісці і самаўпэўненага нелюдства, прытоеных толькі да часу...

Агромністы натоўп з усіх праходаў паміж блокамі плыве на цэнтральную вуліцу.

¹ Смірна (ням.).

Песня!..

Большасць не разумее яе, як і Шранк. Гэта — французы, арабы і негры з іх каланіяльных войскаў, галандцы, трохі англічан, бельгійцы. Навічкі, што прыбылі сюды днямі, не разумеюць не толькі слоў гэтай песні, але і наогул не могуць пакуль што ўцяміць, да чаго яна і з зкой такой радасці. Але ж чуваць з натоўпу і галасы:

— Брава, хлопцы! Няхай жывуць штрафнікі!..

¹⁰ І словы гэтыя кветкамі ляцяць на бесказыркі, пілоткі, непакрытыя галовы тых, што спяваюць.

А песня гучыць, як ніколі, магчыма, не гучала,— на злосць праклятай няволі, на злосць плюгаваму Бамбавозу!..

І ўжо не толькі ў вачах правафланговага, але і ў іншых, амаль прыкметна для тых, што абапал дарогі, іскрыцца горкая, гордая радасць пратэсту і веры. Правафланговы цяпер — запявала, і моцны голас яго звініць задорна, як на свабодзе. І самай раскошнай кветкай з натоўпу ляціць проста ў хлопцава сэрца роднае беларускае слова:

— Арол, Руневіч! Маладзец, Алесь!..

2

²⁰ У гэтым шматтысячным чалавечым мурашніку палонныя з польскай арміі адчувалі сябе ветэранамі.

Іх прыгналі сюды летась у верасні, яшчэ ў цэлыты — брызентавыя палаткі на вялікім пустыры, які быў толькі што абцягнуты новенькім калючым дротам, падрыхтаваным загадзя і ўдоставалі. Іх рукамі пабудаваны гэтыя цагляныя блокі, на дзвесце пяцьдзясят чалавек кожны, пракладзены і ўкатаны шлакам вуліцы, пасаджаны дрэўцы. Усё — па загадзя прадуманым плане і, відаць, надоўга. Гэта яны, каго не адразу пагналі на працу ў вёскі, маэнткі, на заводы, амаль³⁰ да самай вясны, пакуль не зроблены былі блокі, удоставалі паспыталі, як спіцца пад лопат брызенту, у берлагу з перацёртай саломы, калі прачынаешся часта пад снегам, грэшся, сам ад сябе ды ад мізэрнага, абы ты жыў, казённага пайка.

Сотні дзён і начэй гаворана і думана было палякамі, што гэта швабам не Польшчу асядлаць з усіх бакоў, што вось вясна сваё пакажа, вясна ды Англія з Францыяй...